

IZOSTAVLJENE I NEDOVOLJNO PRIKAZANE CRKVE

Uvod

U petogodišnjoj seriji članaka o starom crkvenom graditeljstvu na tlu Hrvatske prikazali smo dosad sažeto ili iscrpno više od petstotinjak crkava. Među njima je bilo crkava o kojima postoje samo pisane naznake te crkava koje su jednom istražene i danas ih je teško ili nemoguće pronaći, a najviše je bilo crkava s uočljivim tragovima temelja ili s ostacima zidova. Bilo je međutim i crkava koje su uz veće ili manje preinake i danas u uporabi, ponekad i više od jednog i pol tisućljeća.

Sasvim je razumljivo da je u tolikom broju starih crkava, čiji je obilazak nerijetko bio i mukotrpan i uzaludan, poneka crkva i izostavljena. Najčešći su razlozi bili što smo se u dvojbena situacija obično opredijelili za stajališta koja nastanak takvih crkava nisu ubrajala u razdoblje koje nas je zanimalo (do 1102. i ulaska Hrvatske u personalnu uniju s Ugarskom), a datacija se znala ponekad razlikovati i po nekoliko stoljeća. Zanimljivo je da smo upravo u takvim slučajevima imali najviše prigovora naših čitatelja koji nisu bili mnogobrojni, ali su pokazali veliku pozornost i temeljitost. Mnogi su našu seriju pratili samo kada se radilo o predjelu uz koji su vezani podrijetlom, rodbinskim vezama ili višegodišnjim ljetovanjem jer se gotovo sve naše stare crkve nalaze na otocima te priobalnom i zaobalnom prostoru. A takvi su čitatelji obično bili i najuporniji u tvrdnjama da je neka crkva mnogo starija nego što smo to naznačili. Iako smo nastojali biti potpuno neutralni, takve su reakcije bile sasvim shvatljive i na njih smo se brzo priviknuli.

CHURCHES EITHER OMITTED OR INSUFFICIENTLY PRESENTED

This article from the series about Early-Christian, Pre-Romanesque and early-Romanesque churches is consecrated to all churches that have been found in the meantime or have been, for any reason whatsoever, left out from previous articles. Additional explanations are also given for some churches that have not been presented in sufficient detail. It seems that most of the churches that have been left out are those situated in the southernmost part of Croatia, and it is known that this area is in fact the least investigated one in our country. An additional information is given about churches situated on central Dalmatian islands which have been, with the exception of Brač, insufficiently investigated so that it seemed that no old churches actually existed in this area. The church situated on the small island of Osinj, at the estuary of the Neretva River, is described in full detail. The full description is also given for the newly discovered church in Omiš. The information about some churches in Split, and about old churches near Sinj, are also provided. Some other churches, including the one newly discovered in Umag, are described in the final part of the article.

Valja reći da o nekim crkvama, a njih nema mnogo, nismo ni mogli posati jer su otkrivene za trajanja naše serije članaka i nakon obilaska određenog područja. Neke smo i nehotice preskočili ili previdjeli, a za neke jednostavno nismo imali dovoljno podataka. Stoga smo odlučili prikazati sve takve crkve, ali i one na koje su nas upozorili neki čitatelji.

Crkve na dubrovačkom području

Kako smo prikaz počeli na krajnjem jugu Hrvatske, sasvim je razumljivo da odatle počinje i ova mala nadopuna. Još smo u pripremama prikaza jugoistočno od Dubrovnika uočili da je taj prostor nedovoljno arheološki istražen. Posebno se to odnosi na jedinu konavosku konzerviranu starokršćansku građevinu pokraj hotela *Croatia* u Cavtatu. Ona je, sudeći prema nazivu predjela, bila posvećena Sv. Stjepanu. Unatoč trudu u međuvremenu nismo uspjeli pronaći ni jedan pisani trag o istraživanjima na toj crkvi. Može se pretpostaviti da je konzervirana upravo za gradnje hotela (završen 1973.), a vjerojatno ju

je istraživao, baš kao i dijelove gradske jezgre, i slavni britanski arheolog Arthur John Evans (1851.-1941.), otkrivač minojske kulture na Kreti. Zna se da je prije pedesetak godina istražena rimska nekropola koja se prostire sjeveroistočno prema uvali Tiha (odnedavno se tu također obavljaju arheološki radovi), a tada su obavljena i podmorska istraživanja u uzaludnoj potrazi za potonulim gradom. Sve je to ipak nedovoljno [1].

Stanje se u međuvremenu ipak nešto popravilo, barem što se tiče istraživanja u okolici, posebno u okviru višegodišnjega projekta *Hrvati Crvene Hrvatske – korijeni, pokrštavanje i življenje do kraja srednjeg vijeka* koji je vodio Zdenko Žeravica¹. Istražena su mnoga nalazišta za koje se pretpostavlja da potječu iz pred-

¹ Arheolog dr. sc. Zdenko Žeravica (1945.-2010.) stradao je u automobilskoj nesreći na Badnjak u tijeku priprema ovog napisa. Rođen je u Trebinju, studirao u Beogradu, a radio je u Negotinu, Banjoj Luci i Sarajevu, a od 1996. u Arheološkom muzeju u sastavu Dubrovačkih muzeja u Dubrovniku.

romaničkoga, a možda i starokršćanskog razdoblja.

Tranzena iz crkve Sv. Pavla u Paljem Brdu

Nekako su najzanimljivije bile dvije crkvice podignute na antičkim temeljima u ranom srednjem vijeku – Sv. Pavao u Paljem Brdu i Sv. Petar u Karasovićima. Crkva je u Paljem Brdu (prije se pravilno pisalo Pavlje Brdo) izgrađena na usamljenom brdu pokraj antičkog lokaliteta Mirine i u srednjem je vijeku bila matična crkva župe Pločice. Sadašnja je crkva pravokutnog tlocrta i pravilno orijentirana, ali bez apside koja je uklonjena za temeljite obnove 1907. i stradanja crkve od groma i nevretena. Obnovljena je i 2003. nakon ratnih stradanja, ali bez ikakvih arheoloških istraživanja.

Posebnost je crkve kamena predromanička tranzena iznad ulaza na pročelju koja potječe iz razdoblja od 7. do 9. st. Iako je tranzena mogla biti kao spolija ugrađena s nekoga drugog nalazišta, ipak njezino postojanje svjedoči o ranom pokrštavanju novopridošlog stanovništva. Ujedno jedan od najstarijih crkvenih titulara i obližnji rimski ostatci upućuju da se možda radi i o starokršćanskoj crkvi.

Nije još istražena obližnja crkva u Karasovićima koja se također nalazi uz rimsku cestu za Risan i vodovod koji je iz Vodovađa napajao antički

Epidaur i usputna naselja. Nije istraženo ni pretpovijesno i antičko naselje Jarić-grad s crkvicom Sv. Ivana pokraj Grude s obiljem rimskih ostataka, ali su istraženi predromanički grobovi u predjelu Sv. Petra na Zvekovici. Na tom je području osobito vrijedan najjužniji hrvatski glagoljski natpis iz 11. st. koji je urezan u mramorni odlomak, a pronađen je 1979. nakon rušenja u potresu oštećene crkve Male Gospe u selu Dunave [2].

Očišćeni su i dokumentirani arheološki lokaliteti i u Župi dubrovačkoj. Ruševine na brdu Prenj u predjelu Trapita iznad Čibače Gornje nazivaju se Spas ili Suspas, a radi se o ostacima jednobrodne nadsvođene sakralne građevine s istaknutom apsidom. Na starost upućuje prefiks "su" odnosno "sut" koji se rabio odmah nakon doseljavanja Slavena. U blizini (između Brgata Donjeg i Grbavca) nalazi se lokalitet Gradac, gradinsko naselje koje spominju mnogi istraživači, povjesničari i arheolozi. Nedavno je provedeno probno istraživanje, a sada je prostor očišćen od žbunja i korova. Čini se da jedan zid pripada predromaničkoj crkvi [3].

Ipak je najveće arheološko otkriće uslijedilo početkom 2007. u zaštitnim istraživanjima nakon što su gradnjom potpornih zidova uništeni neki

Crkva Sv. Đurđa u Petrači

grobovi na starom groblju u Petrači (uz cestu prema Buićima i selima u zaleđu). Tamošnja se crkva Sv. Đurđa prvi put spominje u 14. st., a poznata je prema ugrađenim ostacima stećaka i nadgrobnih ploča, ali joj je prijašnji izgled nemoguće ustanoviti jer je obnavljana u više navrata. U obnovi 1976. pronađeni su predromanički i antički kameni fragmenti, baš kao i u crkvi Sv. Matije u obližnjim Čibačama.

Glagoljski natpis na rimskoj teguli

Sada su istraženi brojni grobovi, ali je naknadno uočen ulomak antičkog crijepa (tegule) s ucrtanim glagoljskim natpisom koji prema pismu pripada 11. ili početku 12. st. Osim što je jezično blizak onom iz Dunava, iznimno je važan za spoznaje o širenju glagoljice na krajnjem jugu Hrvatske. U prvom se dijelu teksta, koji je napisao neki Ivan, spominje gradnja ili obnova crkve Sv. Đurđa, a u drugom, kao autor potpisao se Stjepan, Sv. Sofija i Sv. Silvestar. Pronađeni su i grobovi iz 11. st., a namjenu antičke građevine na kojoj je izgrađena srednjovjekovna crkva ustanovit će buduća istraživanja [4].

Neki su nam čitatelji prigovorili što nismo istaknuli crkvu i samostan Sv. Marije na Lokrumu nadomak Dubrovnik. To i nije najtočnije jer tu crkvu izravno i neizravno dvaput spominjemo (*Građevinar* 2./2006. i 3./2006.), ali je točno da pretpostavljenoj predromaničkoj crkvi, od koje su sačuvana četiri kamena fragmenta (doprozornici ili dovratnici te nadvratnik) s pletrom, nismo posvetili dovoljnu pozornost. Naime romanička je crkva Sv. Marije s tri apside, koja je vjerojatno stradala u velikom pot-

Ostatci romaničke crkve Sv. Marije na Lokrumu

resu 1667. (sada se obnavlja), izgrađena tek krajem 12. i početkom 13. st. Čini se da je gradnja povezana s engleskim kraljem Rikardom I., zvanim Rikard Lavljeg Srca, i njegovim povratkom (1192.) iz III. križarskog rata. Naime prema legendi, koju mnogi povjesničari smatraju vjerodostojnom, Rikard se u oluji zavjetovao da će ako izvuče živu glavu na prvom kopnu izgraditi zavjetnu crkvu. Kako se to upravo zbilo na Lokrumu, odlučio je da 100.000 dukata uloži u izgradnju nove crkve. No spretni su ga Dubrovčani uspjeli nagovoriti da umjesto na Lokrumu crkvu izgradi u Dubrovniku, na mjestu negdašnje katedrale Sv. Vlaha. To ujedno objašnjava zašto je crkva posvećena Sv. Mariji, kao i na Lokrumu, jer je na tome Rikard posebno ustrajao. Dubrovčani su se zauzvrat obvezali da će na Lokrumu izgraditi novu crkvu, što su i učinili, a poslije su u blizini katedrale izgradili i crkvu Sv. Vlaha.

Benediktinci su prema pisanim trgovima stigli na Lokrum u 11. st. na poziv dubrovačkog nadbiskupa Vitala i načelnika Lapredija. Pozvali su Petra Dubrovčanina iz samostana na talijanskim Tremitima, ali se kao

prvi opat spominje Lav Dubrovčanin. Benediktinci su na upravljanje dobili cijeli otok te odmah izgradili crkvu i samostan, a poslije su darovnicama stekli i mnoge druge posjede. Ne zna se međutim ni kako je izgledala ni gdje se nalazila prijašnja predromanička crkva, ali to i ne čudi jer su samostan i crkva u više navrata dograđivani i preuređivani. Sudeći po kvalitetnoj obradi sačuvanih kamenih ostataka crkva je bila vrlo raskošna, a na to upućuje i podatak da su u njoj ili pokraj nje sahranjeni brojni dubrovački velikodostojnici, među njima i nadbiskup Vidal. Valja dodati da su u najnovijim arheološkim i konzervatorskim zahvatima pronađeni i antički kameni ostatci [5], [6], [7].

Crkve na Hvaru i ostalim srednjodalmatinskim otocima

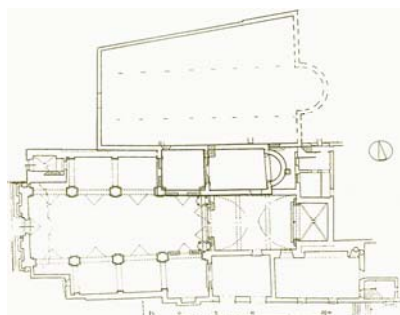
Najviše je zamjerki bilo na članak u kojem smo, između ostalih, prikazali crkve otoka Hvara (*Građevinar*, 11./2006.), a one su nas vjerojatno i potaknule na ovaj napis. Razlog je sasvim sigurno bio arheolog i pjesnik Nikša Petrić (1946.-2010.) koji je preminuo prošle godine nakon duge i teške bolesti. Taj je arheolog

velike erudicije strastveno iznosio i branio teorije koje su se znatno razlikovale od drugih autora, tako da smo ih samo nabrojili (Sv. Vid iznad Vrbanja, Sv. Vid iznad Grabja, Sv. Barbara u Dolu i Sv. Petar u uvali Crkvine pokraj Jelse) i to opravdali rodoljubnim zanosom autora. Slične smo zanose sretali i u drugim sredinama, posebno na otocima.

Pritom smo svjesno zanemarili i druge tekstove toga autora, posebno da je ispod hvarske katedrale bila ranokršćanska crkva koja je imala katekumenej i krstionicu [8]. Ta je tvrdnja maštovito opravdana davnim nalogom apside ispod kapele Sv. Prospera i ostacima zidova bivše biskupije sa sjeverne strane. Zanemarili smo i tvrdnje da je u ranom srednjem vijeku (11. i 12. st.) na prostoru biskupije i crkve bio benediktinski samostan i da je u Hvaru u tom razdoblju bilo i drugih crkava, poput Sv. Ciprijana, Sv. Anastazije, Svih Svetih, Sv. Marije Magdalene te na otocima Sv. Klement i Marinkovac. Opravdali smo to time što uopće nije dokazano da je u ranom srednjem vijeku na mjestu sadašnjega grada postojalo naselje (kao što ga vjerojatno nije bilo ni na mjestu obližnje Korčule) iako to uporno brane neki povjesničari i povjesničari umjetnosti podrijetlom s Hvara. Početkom je prošle godine u listu župe Sv. Stjepana objavljeno (autor je bio upravo Nikša Petrić) da Hvarska biskupija (koja je obuhvaćala Hvar, Brač, Vis, Korčulu, Mljet i Makarsko primorje) nije utemeljena 1147. u Starom Gradu i da nije 1278. prenesena u sadašnji grad Hvar (kako drži većina povjesničara i kako stoji na biskupijskim službenim web-stranicama), već da je osnovana 1150. i da joj je sjedište bilo u Hvaru.

Sasvim je vjerojatno da je na mjestu današnjega Hvara, koji je u antici i srednjem vijeku bio na glavnom plovidbenom putu između Istoka i Zapada, bila neka građevina, vjerojatno vila rustika, a apside (ako i postoji)

ne mora automatski upućivati na crkvu. Isto se tako može pretpostaviti da je za bizantske uprave u sadašnjem gradu ili iznad njega bila neka utvrda, vjerojatno s crkvom. Ali je vrlo moguće da su brodovi u nesigurnim vremenima ranoga srednjeg vijeka zbog sigurnosti radije pristajali na obližnjim otocima, baš kao i kod već spominjane Korčule, pa upravo tu treba tražiti i eventualne starije crkve. Pritom neprovjerene legende i toponimi, posebno ako su nategnuti (poput: na Marinkovcu je uvala Stipanska koja se nekad zvala Sustipanska kao i otok) ne mogu biti isključivi argument. Neobično zvuči i tvrdnja da naziv Šćedro potječe od nekog sveca (po analogiji sa Sućidarom – Sv. Izidor, Sućadrijom – Sv. Andrija i Supokračem – Sv. Pankracije) kada se zna da izraz potječe iz praslavenskog i da znači "izdašno" ili "obilato". Čudno je također da se to ne traži na drugoj strani otoka gdje inače stvarno postoji (mjesto Sućuraj), ali razvijeniji je zapadni dio otoka oduvijek pomalo zanemario svoj istočni dio.

Pretpostavljeni tlocrt starokršćanske katedrale (gore) uz sadašnju hvarsku katedralu

Iako i autor neka svoja stajališta drži upitnima (primjerice katedralu), ipak se čini da smo u odbacivanju takvih "otkrića" pomalo pretjerali jer smo, primjerice, zanemarili činjenicu da je u gradu Hvaru pronađeno 11 starokršćanskih svjetiljki (od 4. do 6. st.), znatno više nego bilo gdje drugdje, ali i nekoliko rijetkih ranosrednjovjekovnih svjetiljki. Možda je to rezultat dobre prometne povezanosti, ali može imati i druga značenja.

Trg i pročelje hvarske prvostolnice Sv. Stjepana Mučenika

Iako se teško složiti sa stajalištima o ranokršćanskom ili predromaničkom podrijetlu ostalih predloženih crkava (Sv. Dujam i Sv. Barbara u Dolu, Sv. Ciprijan u Vrisniku te Gospa Stomorena i Sv. Liberat u Jelsi), mora se prihvatiti da smo zanemarili da je sadašnja župna crkva Sv. Stjepana u

Starome Gradu izgrađena u 17. st. na mjestu mnogo starije starokršćanske crkve. To danas mnogi prihvaćaju pa je drže prvom hvarskom katedralom (umjesto crkve Sv. Ivana odnosno Sv. Marije) nakon što se 548. biskup iz Muccura (Makarske) preselio u Phariu. Uostalom i sadašnja hvarska

Pročelje crkve Sv. Stjepana u Starom Gradu, vjerojatno prve hrvatske katedrale

katedrala ima istog titulara, a i zaštićeno se Starogradsko polje po antičkom običaju nazivalo *Campus Sancti Stephani* [8].

Posebno valja istaknuti doprinos Nikše Petrića, inače nesretnoga i senzibilnog stručnjaka, poznavanju starih hvarskih književnih velikana, ali i povijesti srednjodalmatinskih otoka. Uvijek je isticao važnost starih povijesnih izvora, osobito pomalo zanemarene Venecijanske kronike Ivana Đakona koja je nastala oko 1000. godine. Inače je prostor koji obuhvaćaju otoci Brač, Hvar, Vis i Korčula poznat pod nazivom Maronija, Ivan ga Đakon naziva Neretvanski otoci (*Narentanae insuale*), a Konstantin Porfirogenet negdje Paganijom, a drugdje Arentom. Neki drže da je Maronija i njezini stanovnici (Marijani ili Mortici) bili u sastavu Paganije (u značenju "nekršćene zemlje", što je na određen način opovrgnula i naša serija koja je samo na Braču opisala tridesetak starokršćanskih i predromaničkih crkava), a drugi da je bila u sastavu hrvatske kneževine odnosno kraljevine. Uostalom crkveno je uvijek pripadala Splitskoj metropoliji. Toj je raspravi svoj doprinos dao i Nikša Petrić pokušavajući uz pomoć starih izvora dokazati postojanje gradova na Korčuli, Visu i Hvaru, odnosno da je Lastovo (Ladestina) kod Ivana Đakona zapravo Hvar (tal. Lesina) [9].

Temeljito je istražen i kompleks crkve Sv. Ivana odnosno crkve Sv. Marije Anuncijate na jugoistoku Staroga Grada. Prva je crkva, kojoj je pronađena apsida, izgrađena u vrijeme rano kršćanstva na temeljima starije građevine, a potom je sa sjeverne strane podignuta nova crkva Sv. Marije pa je nastala dvojna crkva. Južna je crkva Sv. Ivana zbog trošnosti srušena početkom 20. st., a naziv je prešao na sjevernu crkvu.

Sadašnja je crkva Sv. Ivana sačuvala izvorne zidove do visine bačvastoga ranoromaničkog svoda, a pronađen

je i podni mozaik u dijelu prezbiterija. U svetištu su južne crkve otkriveni podovi s mozaicima, a u apsidi kantarosa s golubicama. U srednjem je vijeku nad tom crkvom izgrađena manja, a nad otvorenim je dijelom u 19. st. izgrađena kuća kanonika Plančića. S južne je strane bila krstionica od koje je sačuvan krsni zdenac križnoga oblika [10].

Interijer obnovljene crkve Sv. Ivana (Sv. Marije) u Starom Gradu

Temeljito je istražena i crkva Sv. Stipana u Stipanskoj luci pokraj Pučišća

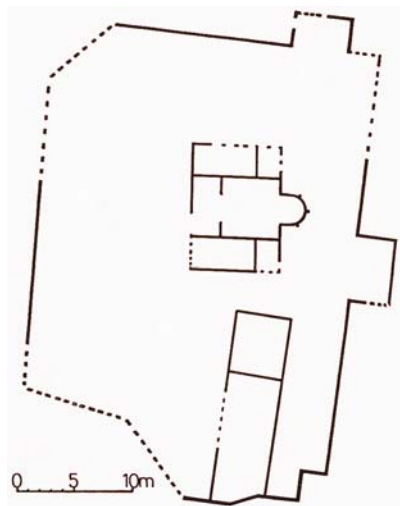
Obnovljena crkva Sv. Stipana u Stipanskoj luci pokraj Pučišća

ća na Braču, ali onome što smo prije napisali (*Građevinar*, 2./2007.) nemamo ništa bitno pridodati osim da je u srednjem vijeku to bila crkva benediktinskog samostana i da su sa sjeverne strane u maloj četvrtastoj prostoriji otkriveni ostatci krstionice. Istraživanja je i na Visu crkva Sv. Jurja na istočnoj strani viške uvala (po njoj je nazivan i cijeli zaljev), a pronađeni ostatci upućuju da je možda na tom mjestu bila starokršćanska crkva. Isto tako su u arheološko-konzervatorskim zahvatima na crkvi Sv. Silvestra na Biševu ispod poda srednjovjekovne pronađeni tragovi starokršćanske crkve. Valja dodati da je pri nedavnim arheološkim istraživanjima u uvali Gradina na zapadnoj strani otoka Korčule pronađen kapitel starokršćanske crkve, a pretpostavlja se da se njezini ostatci nalaze ispod sadašnje crkve Sv. Ivana iz 15. st. Isto tako u crkvi Sv. Vida u Blatu pronađeni su starokršćanski spoliji, a u oltarnoj menzi crkve Sv. Jurja u Potirni dio antičkog sarkofaga, što uz već poznate starokršćanske spolije u crkvi Sv. Kuzme i Damjana upućuje na postojanje jedne ili više starokršćanskih crkava na tom otoku [11], [12], [13], [14].

Na drugoj je strani otoka nedavno organizirana izložba o arheološkom lokalitetu Majsan, jednom od najbolje istraženih lokaliteta južno od Salone, koji je bez ikakve konzervatorske zaštite. Izložbu je potaknula novoosnovana Udruga za očuvanje prirodne i kulturne baštine otoka Majsana.

Crkve pokraj ušća Neretve i Cetine

Starokršćansku smo crkvu na otočiću Osinju pri ušću Neretve tek uzgred spomenuli (*Građevinar*, 12./2006.), a razlog je što nismo imali odgovarajuće podatke. Inače to je najveći otok među nekoliko kamenih na ušću Male Neretve, rukavcu što se od matične rijeke odvaja u Opuzenu i ulijeva u more upravo ispred Osinja, nedaleko naselja Blace. Osinj je dugoljasti otok, dug približno kilometar s tri kamene uzvisine. Na sjeverozapadnom nižem dijelu pogodnom za pristajanje nalaze se ruševine kasnosrednjovjekovne crkve Sv. Ivana s franjevačkim samostanom, a na jugoistočnoj uzvisini Gradini uočljivi su tragovi stare bizantske utvrde s ostacima starokršćanske crkve. Prvi je na utvrde 1942. upozorio vrijedni neretvanski povjesničar don Rade Jerković, a 1980. pri pokušajima

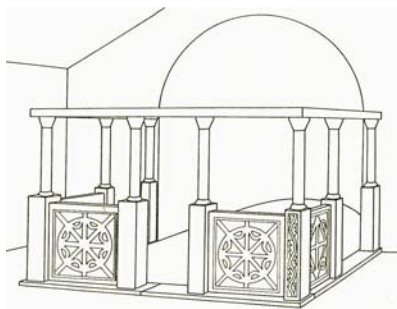

Tlocrt bizantske utvrde i crkve na Gradini na otočiću Osinju

Ostaci apside starokršćanske crkve na Osinju

obnove crkve Sv. Ivana uočeni su ugrađeni starokršćanski ulomci pluteja i pilastra oltarne pregrade, stupova te kamenih posuda. Odmah je zaključeno da potječu iz utvrde na vrhu brežuljka.

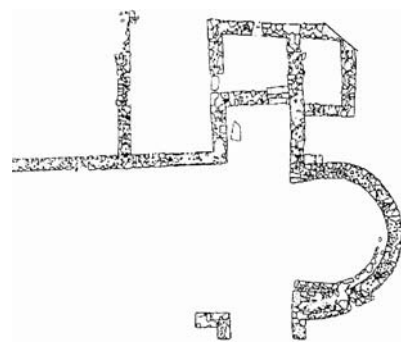

Rekonstrukcija oltarne pregrade stare crkve na Osinju

U utvrđi se razabiru ostaci zidova više građevina, a na središnjem se dijelu nalaze ostaci starokršćanske crkve. To je jednobrodna građevina s narteksom i istaknutom polukružnom apsidom koja je s vanjske strane ojačana kontraforima između kojih su prozorski otvori koji su sačuvani gotovo u punoj visini. Kontrafori nesumnjivo potvrđuju da se radi o bizantskoj crkvi i utvrđi izgrađenoj u 6. st., u nizu brojnih bizantskih pomorskih utvrđenja. Uz bočne se zidove pružaju posebne prostorije (pastoforije), a u južnoj je bila cisterna.

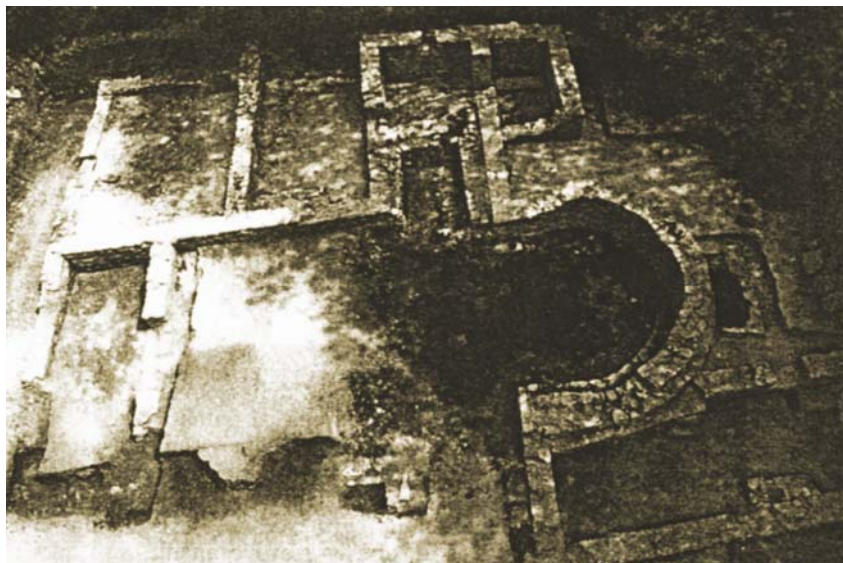
Središnja i pobočne prostorije bile su pokrivene zajedničkim krovom pa se crkva izvana doimala kao bazilika. Otkriveni su mnogi ostaci namještaja koji su spojeni sa spolijima iz crkve Sv. Ivana omogućili rekonstrukciju oltarne pregrade [14].

O crkvi pokraj ušća Cetine, zapravo južno od Omiša u predjelu Brzet i u sastavu istoimenoga hotela, nismo mogli izvijestiti jer tijekom pisanja nismo za nju ni znali (*Građevinar* 7./2007.). Crkva je otkrivena 2004. za proširenja igrališta ispred hotelskog paviljona kada se naišlo na pok-

Crtež prvih pronađenih ostataka starokršćanske crkve u sastavu hotela Brzet u Omišu

lopac sarkofaga. Tada je nadležni konzervatorski ured u Splitu zabranio daljnje građevinske radove pa su počela arheološka istraživanja. Od-

Iskopani i konzervirani ostatci crkve pokraj hotela *Brzet* u Omišu

mah su otkriveni tragovi jedne građevine duge dvadesetak metara i sa zidovima do visine od 160 cm pa je zaključeno da se radi o jednobrodnoj starokršćanskoj crkvi s prostranom polukružnom apsidom i supselijom. Pretpostavljeno je da se radi o crkvi Sv. Eufemije koja se 1527. spominje u pisanim izvorima.

Istraživanja su nastavljena nakon dvije godine i tada je potvrđeno da se radi o jednobrodnoj crkvi složena tlocrta s narteksom koja je usmjerena prema jugoistoku. Sa sjeverne su strane otkrivene pomoćne prostorije, a s južne su strane jedva uočljive. Uz apsidu se pružaju produženi zidovi pa je možda uz crkvu bio i samostan. Zidovi su bili oslikani, a pronađeni su dijelovi oltara i oltarne pregrade te kameni prag ulaza u crkvu [15], [16], [17].

Ostale crkve

Krećući se prema sjeveru sve je manje neprikazanih crkava, ponajprije stoga što je prošlo manje vremena od objavljivanja, ali to je i dokaz da smo postajali iscrpniji i točniji. Ali bilo je i određenih iznenađenja.

Svojedobno smo obrazlagali, prikazujući tzv. *Basilice pictae* s krstionicom uz cestu prema Saloni (*Gradevinar*, 8./2007.), da je sadašnji Split stariji od Dioklecijanove palače. Nedavno je tiskan članak [18] koji

tumači da je u 5. i 6. st., dakle prije naseljavanja Dioklecijanove palače, splitski poluotok bio vrlo gusto naseljen. Nabrajaju se crkve koje su prema mišljenju autora starije od toga događaja i to su uz spomenutu baziliku i Sv. Bazilije na Mejama, memorija Sv. Feliksa na mjestu današnjeg samostana Sv. Franje, Gospa od Spinuta, crkva Sv. Katarine istočno od palače i crkva Sv. Man-

de, a to se potkrepljuje i pronalaskom nekoliko nekropola. Ujedno se tvrdi da je i u Dioklecijanovoj palači bilo više crkava, uz ophodne crkve u hodnicima za stražu (Sv. Martin i Gospa od Zvonika) te da su mauzolej i Jupiterov hram vrlo rano pretvoreni u kršćanske bogomolje. Stajališta se potvrđuju mnogim pronađenim kamenim ulomcima s uklesanim križevima koji su ugrađeni kao spolije u srednjovjekovne građevine [18].

Iako se čini da je za neke od spomenutih crkava nastanak znatno precijenjen, ipak valja temeljito proučiti nastanak Dioklecijanove palače i Splita, pa je vrlo prihvatljiva i pretpostavka da je i prostor palače otprije bio naseljen i da je raseljen po carevoj želji kako bi se očistio prostor za njezinu gradnju.

U više smo navrata upozoreni da nismo uključili neku crkvu iz antičkoga Aequuma (Čitluka pokraj Sinja), inače najvećega antičkog nalazišta u Cetinskoj krajini i cijeloj Dalmatinskoj zagori. Već smo u najavi cijele serije (*Gradevinar* 1./2006.) istaknuli da ćemo se uvijek služiti podacima iz najsvježijeg izvora, a to je u ovom slučaju bila iscrpna i temeljita monografija Ante Miloševića [19],

Obnovljena crkva Sv. Mande na Škrapama u Splitu

stručnjaka koji to područje najbolje poznaje. On za Čitluk izričito tvrdi (str. 176): "Glavnina arheoloških nalaza pripada klasičnom antičkom razdoblju. U gradu do danas nije pronađeno *starokršćanskih ostataka*" (kurziv autora). I malo dalje: "... a uz gradske bedeme *Aequuma* sa sjeverne strane pronađeni su ostaci arhitekture 12. stoljeća" [19].

O antičkom je Aequumu pisalo dvadesetak autora, mnogi u više navrata, među njima i oni najpoznatiji (poput Mihovila Abramića, Frane Bulića, Nenada Cambija, Alberta Fortisa, Branimira Gabričevića, Nikole Gabrića, Carla Patcha, Ante Rendića-Miočevića i Mate Suića) i nitko od njih nije spomenuo ni jednu starokršćansku crkvu. Predromaničke crkve nisu ni mogli spominjati jer je tada Aequum bio napušten. A u međuvremenu, kako se čini, nije pronađena ni jedna crkva.

S pravom nam se prigovaralo što nismo posebno isticali staru grobljansku crkvu Sv. Mihovila, na Pašmanu, na poluočiču između Neviđana i Mrljana (*Građevinar* 5./2009.). Tu smo crkvu ipak spomenuli, a razlog što je više nismo obrađivali bio je nedostatak podataka. Bila je to prva župna crkva Neviđana koja je prema nekim izvorima izgrađena 990. godine iako na web-stranicama zadarske nadbiskupije stoji da ju je 1018. izgradio zadarski biskup Prestancije i brat mu Majo i da su je poklonili zadarskom samostanu Sv. Krševana. Ruševna je crkva obnovljena u 15. st., ali i prije tridesetak godina. U crkvi je kip Sv. Mihovila iz 1018., dakle iz vremena gradnje, a iznad vrata je gotički reljef toga sveca.

Iako smo o crkvama Poreča nedavno pisali (*Građevinar* 11./2010.), ipak smo propustili navesti jednu crkvu. Riječ je o crkvi Sv. Blaža na križanju glavnog dekumana i karda što vodi prema Eufrazijevoj bazilici. Imala je trijem i polukružnu apsidu sa sačuvanom crnom bordurom fres-

ke. Iz nje potječe ranosrednjovjekovni pleter koji je sličan onome što je iskopan u crkvi Sv. Lovre u Lovreču. Smještaj i način izgradnje upućuju na ranobizantsko razdoblje [20].

I na kraju spomenimo da smo pri pisanju teksta doznali da su u Umagu, na trgu Sv. Martina, odnosno na mjestu srušene istoimene crkve iz 8. st., pronađene freske iz predromaničkoga i ranoromaničkog razdoblja, kakve su dosad uočene samo u Sv. Sofiji u Dvigradu i Sv. Mariji u Maružinama. Radi se o velikom nalazu fragmenata freske sa svetačkim likovima koji će se do konzervacije čuvati u dvadesetak sanduka. Vjeruje se da će znatno utjecati na shvaćanje povijesti umjetnosti Umaga, ali i cijele Istre.

Zaključak

U ovom smo tekstu pokušali ispraviti ili nadopuniti ono što je propušteno u našim prijašnjim napisima.

Vjerujemo da će ove nadopune zadovoljiti one naše čitatelje koji su nam usmeno ili pismeno prigovarali, a kojima se ujedno zahvaljujemo na strpljivom i pažljivom čitanju naših tekstova.

Inače s ovim se napisom naše serija približava svom kraju. Preostaje nam još ukratko prikazati crkve iz Hrvatskoj susjednih zemalja te jedan završni prikaz u kojem ćemo pokušati iznijeti sumarni pregled svega onoga što smo dosad napisali, ali i neke zaključke do kojih smo došli na kraju ove naše duge serije.

Pripremili:

Krešimir Regan, Branko Nadilo

IZVORI

- [1] Faber, A.: *Prilog topografiji ilirsko-rimskog Epidaura*, Opvsevla Archaeologica (1960.), 1., str. 25-38
- [2] Žeravica, Z.: *Ranosrednjovjekovna kamena tranzena na crkvi Sv. Pavla u selu Palje Brdo u Konavlima*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu (2004.), 21., str. 129-142
- [3] Žeravica, Z.; Kovačević, N.: *Župa dubrovačka (općina)*, Hrvatski arheološki godišnjak (2006.), 3., str. 466-469

- [4] Perkić, M.: *Crkva sv. Đurđa*, Hrvatski arheološki godišnjak (2007.), 4., str. 555-557
- [5] Fisković, C.: *Lokrumski spomenici*, Bulletin Razreda za likovne umjetnosti (1963.), br. i. i 2., str. 47-65
- [6] Miljanić, M.: *Lokrum – Dubrovnik*, Stvarnost, Zagreb, 1986.
- [7] Žile, I.; Tolja, Z.; Keoni, M.: *Lokrum – samostan i crkva sv. Marije*, Hrvatski arheološki godišnjak (2007.), 4., str. 569-570
- [8] Petrić, N.: *O ranokršćanskim nalazima i spomenicima na otoku Hvaru*, Diadora (1993.), 15., str. 311-346
- [9] Petrić, N.: *Ranosrednjovjekovna civitas srednjodalmatinskih otoka*, Starohrvatska prosvjeta, III. (1997.), 24., str. 149-161
- [10] Jeličić-Radonić, J.: *Ranokršćanske dvojne crkve u Starom Gradu na Hvaru*, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, Split, 1994.
- [11] Kovačić, V.: *Ranokršćanska crkva u Stipanskoj luci kod Pučišća*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji (1999.-2000.), 38., str. 89-105
- [12] Piteša, A.: *Istraživanja srednjovjekovnih lokaliteta kod crkve sv. Nikole u Dolu i sv. Marije u Poselju (Velom Selu) na otoku Visu*, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, (2005.), 98, str. 213-241
- [12] Boržić, I.: *Uvala Gradina na otoku Korčuli u svjetlu podmorskih arheoloških nalaza*, Jurišićev zbornik – zbornik radova u znak sjećanja na Mariju Jurišića, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, 2009., str. 82-91
- [14] Lupis, B. V.: *Blato u srednjem vijeku*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2010.
- [15] Jeličić-Radonić, J.: *Skulptura ranokršćanske crkve iz casteluma na otočiću Osinju na ušću Neretve*, Prilozi za povijest umjetnosti u Dalmaciji – Petricolijev zbornik (1995.), 35., str. 147-164
- [16] Gjurašin, H.: *Ranokršćanska crkva u predjelu Brzet u Omišu*, Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva, 36. (2004.), 3. str. 118-121
- [17] Gjurašin, H.: *Ranokršćanska crkva u predjelu Brzet u Omišu – istraživanja potkraj godine 2006. i u proljeće 2007.*, Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva, 39. (2007.), 2., str. 91-97
- [18] Pilplović, S.: *Ranokršćanski Split, Grada i prilozi za povijest Dalmacije* (2008.), 21., str. 141-172
- [19] Milošević, A.: *Arheološka topografija Cetine*, Muzej hrvatskih arheoloških starina, Split, 1998.
- [20] Baldini, M.: *Prentium – prilozi čitanju urbane kronologije*, Opvsevla Archaeologica, (1999-2000.), 23-24., str. 451-457